

نقش فضای مجازی در تحکیم یا تضعیف امنیت فرهنگی در اندیشه دفاعی حضرت آیت الله خامنه ای

هاجر صیادی^۱

چکیده

در جهان امروز، فضای مجازی به یکی از مهم ترین میادین تأثیرگذاری بر فرهنگ و هویت جوامع تبدیل شده است؛ از دیدگاه مقام معظم رهبری، این فضا علاوه بر فرصت های ارتقاء فرهنگی، به واسطه نفوذ ارزش های بیگانه و تهاجم فرهنگی، تهدیدات جدی برای امنیت فرهنگی ایران اسلامی به همراه دارد. ایشان با تأکید بر آگاهی بخشی و مدیریت هوشمندانه فضای مجازی، حفظ هویت اسلامی-ایرانی و مقابله با جنگ نرم را از اولویت های اصلی کشور می دانند. این مقاله به بررسی نقش فضای مجازی در تحکیم یا تضعیف امنیت فرهنگی از منظر اندیشه دفاعی حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله الله العالی) می پردازد. در این پژوهش از روش تحقیق کیفی و تحلیل محتوای بیانات مقام معظم رهبری بهره گرفته شده است تا ابعاد مختلف اندیشه ایشان در خصوص تهدیدات و فرصت های فضای مجازی و راهکارهای پیشنهادی برای تحکیم امنیت فرهنگی تبیین گردد. یافته های تحقیق نشان می دهد که فضای مجازی، اگرچه می تواند عاملی در جهت تضعیف هویت فرهنگی باشد، اما با هدایت و مدیریت مناسب، به بستری برای تقویت فرهنگ ملی و اسلامی نیز تبدیل می شود. در نهایت، بر اساس نتایج به دست آمده، پیشنهادهایی برای استفاده مطلوب از ظرفیت های فضای مجازی در راستای تحکیم امنیت فرهنگی ارائه شده است.

کلیدواژه ها: فضای مجازی، امنیت فرهنگی، تهاجم فرهنگی، اندیشه دفاعی

^۱ طلبه مدرسه علمیه حضرت ام البنین (س) دلوار

در دنیای معاصر، تحولات فناوری و گسترش فضای مجازی به شکلی بی سابقه زمینه‌ای برای تبادل اطلاعات، فرهنگ‌ها و ارزش‌ها ایجاد کرده است. فضای مجازی از یک سو می‌تواند فرصتی برای تقویت هویت ملی و دینی باشد و از سوی دیگر، تهدیدی جدی برای امنیت فرهنگی جوامع محسوب می‌شود. در این میان، کشورهایی که اهمیت فرهنگ و هویت ملی را به عنوان بخشی از استراتژی‌های دفاعی خود درک کرده‌اند، به طور ویژه به بررسی تأثیرات فضای مجازی بر امنیت فرهنگی پرداخته و برای مدیریت این فضا به راهبردهای فرهنگی و امنیتی اندیشیده‌اند.^۲

در جمهوری اسلامی ایران، مقام معظم رهبری، حضرت آیت الله خامنه‌ای، همواره بر اهمیت امنیت فرهنگی تأکید داشته و فضای مجازی را به عنوان یکی از جبهه‌های مهم مقابله با تهاجم فرهنگی معرفی کرده‌اند. ایشان معتقدند که فضای مجازی می‌تواند ابزاری موثر در راستای تحکیم هویت فرهنگی جامعه باشد، مشروط به آنکه به طور هوشمندانه مدیریت شود و اصول فرهنگی و دینی در آن رعایت گردد. به باور ایشان، هرگونه غفلت در این حوزه می‌تواند به تهدیدی برای هویت فرهنگی و دینی کشور تبدیل شود و راه نفوذ فرهنگی دشمن را باز کند.^۳

هدف این مقاله، تحلیل دیدگاه‌های حضرت آیت الله خامنه‌ای در مورد نقش فضای مجازی در تحکیم یا تضعیف امنیت فرهنگی است. در این راستا، به بررسی فرصت‌ها و تهدیدات فضای مجازی و نیز راهکارهای پیشنهادی مقام معظم رهبری برای مدیریت این فضا پرداخته خواهد شد. این تحلیل می‌تواند به سیاست‌گذاران و مسئولان فرهنگی کشور در شناخت بهتر ظرفیت‌ها و چالش‌های فضای مجازی و نحوه مقابله با تهدیدات فرهنگی کمک شایانی کند.

مبانی نظری و مفاهیم اصلی

۱. فضای مجازی

فضای مجازی به مجموعه‌ای از شبکه‌ها و ابزارهای دیجیتال اطلاق می‌شود که از طریق آن‌ها می‌توان اطلاعات را به سرعت مبادله کرد و ارتباطات میان افراد و گروه‌ها را برقرار نمود. این فضا، محیطی غیر ملموس و دیجیتال است که از طریق اینترنت، شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های دیجیتال گسترش یافته و به کاربران امکان می‌دهد که بدون محدودیت مکانی و زمانی به اطلاعات دسترسی داشته باشند و ارتباطات گسترده‌ای برقرار کنند.^۴ با توجه به قدرت فضای مجازی در تسهیل تعاملات اجتماعی و تبادل فرهنگی، این فضا می‌تواند در کنار فرصت‌های بی‌شماری که برای توسعه فرهنگی و اقتصادی فراهم می‌کند، تهدیدهایی نیز برای امنیت فرهنگی و هویت بومی به همراه داشته باشد. به عنوان مثال، مقام معظم رهبری از فضای مجازی به عنوان یکی از میادین مهم جنگ نرم یاد می‌کنند که اگر بدون برنامه‌ریزی و مدیریت مناسب رها شود، می‌تواند ارزش‌های دینی و ملی را تحت تأثیر قرار دهد.^۵ از این رو، توجه به مدیریت و هدایت فضای مجازی به منظور صیانت از هویت فرهنگی و مقابله با تهدیدات نرم، از اهمیت زیادی برخوردار است.

۲. امنیت فرهنگی

امنیت فرهنگی به معنای قابلیت و توانایی حکومت‌ها در حفظ و دفاع از ارزش‌ها، ایده‌ها، هویت و به طور کلی فرهنگ خاص جامعه است؛ به نحوی که این شاکله تشکیل‌دهنده ساختار فرهنگی ملی یک کشور در داخل سیستم دولت-ملت و متمایزکننده ملت یک کشور از کشورهای دیگر است.^۶ از دیدگاه مقام معظم رهبری، امنیت فرهنگی در کنار امنیت اقتصادی و نظامی، یکی از ارکان اساسی بقای نظام و جامعه اسلامی است. ایشان بارها

^۴ نصیری و همکاران؛ ۱۴۰۲

^۵ بیانات در دیدار بسیجیان؛ ۹۵/۹/۳

^۶ رضاپور و اسکندری‌نسب؛ ۹۹

هشدار داده‌اند: «یک بخش دیگر، امنیت فرهنگی و امنیت اخلاقی است. مردم به جوانان و به فرزندان خود علاقه‌مندند و از این که آنها دچار اعتیاد بشوند، دچار فساد اخلاق بشوند، دچار وسوسه‌هایی بشوند که آنها را از مسیر درست زندگی دور بیندازد، نگرانند. این نگرانی و دغدغه را چه کسی برطرف می‌کند؟ چه چیزی برطرف می‌کند؟ امنیت فرهنگی. امنیت فرهنگی را هم در بخش عظیمی، نیروهای بسیج، نیروهای مؤمن، جان بر کف، تأمین می‌کنند. ترکیب نیروهای مسلح در کشور ما یک ترکیب منطقی و عالی است. ارتش در جای خود، سپاه در جای خود، بسیج در جای خود، نیروی انتظامی در جای خود؛ هر کدام با وظایف مشخص مشغول کارند و محصول همه‌ی اینها عبارت است از امنیت کشور. و آن وقتی که دشمن قصد تهاجم داشته باشد - چه تهاجم فرهنگی، چه تهاجم شهری و شهروندی، چه تهاجم از بیرون مرزها - حضور این نیروها برای این ملت مایه‌ی افتخار است؛ مایه‌ی سربلندی و عزت است.» که اگر جامعه‌ای در برابر تهدیدات فرهنگی آسیب‌پذیر شود، پایه‌های سایر ابعاد امنیتی آن جامعه نیز تضعیف خواهد شد.^۷ در جهان امروز، به‌ویژه در عصر دیجیتال، فضای مجازی به عنوان یکی از ابزارهای اصلی انتقال و ترویج فرهنگ‌های مختلف، نقش عمده‌ای در تضعیف یا تحکیم امنیت فرهنگی دارد و نیازمند برنامه‌ریزی و نظارت جدی است.^۸

۳. اندیشه دفاعی

اندیشه دفاعی تفکر و تأملی منسجم دارای چارچوبی نظری، اصولی و مستدل و با اهمیت در مورد امر یا رأی دفاعی است که به گونه‌ای قاعده‌مند و توأم با انسجام درونی گفتمان در اسلام ناب محمدی (ص) به بررسی موضوع بقای مادی و معنوی جامعه می‌پردازد تا آن را در برابر خطرهای تهدیدهای سخت و نرم نظامی خارجی ایمن سازد و برای حصول به امنیت و تأمین منافع ملی به طرح و برنامه‌ریزی برسد.^۹ مقام معظم رهبری، همواره

^۷ بیانات در مراسم مشترک یگان‌های نظامی استان کرمان؛ ۸۴/۲/۱۵

^۸ قدسی؛ ۹۲

^۹ فیروزآبادی؛ ۱۳۹۱

تأکید داشته‌اند که دفاع از هویت و ارزش‌های فرهنگی در مقابل تهاجم فرهنگی غرب یکی از مهم‌ترین ارکان اندیشه دفاعی در نظام جمهوری اسلامی ایران است. ایشان معتقدند که تهاجم فرهنگی و جنگ نرم، به همان اندازه تهدیدات نظامی، خطرناک و جدی هستند و باید با برنامه‌ریزی دقیق و استفاده از ابزارهایی نظیر فضای مجازی، به مقابله با این تهدیدات پرداخت.^{۱۱} اندیشه دفاعی مقام معظم رهبری بر این اصل استوار است که دفاع تنها به مفهوم نظامی محدود نمی‌شود، بلکه در تمامی عرصه‌ها، از جمله فرهنگی و اجتماعی نیز باید به‌طور مؤثر عمل کرد.

۴. تهاجم فرهنگی

تهاجم فرهنگی و تغییر فرهنگ و الگوهای رفتاری جامعه را نوعی سلطه بیگانه بر حکومت، اقتصاد و فرهنگ دانسته‌اند.^{۱۱} محمدتقی مصباح یزدی فیلسوف شیعی معتقد است اهمیت تهاجم فرهنگی به مراتب بیش از نبرد نظامی بوده و آثار خوب یا بد آن در درازمدت گسترده‌تر و عمیق‌تر از آثار نبردهای نظامی است.^{۱۲} از منظر مقام معظم رهبری، تهاجم فرهنگی یکی از ابعاد اصلی جنگ نرم است که استکبار جهانی از آن برای تسلط فرهنگی و فکری بر جوامع استفاده می‌کند. ایشان بارها هشدار داده‌اند که دشمنان با استفاده از ابزارهای فرهنگی و به‌ویژه فضای مجازی، به دنبال ایجاد بی‌اعتمادی و سردرگمی در بین نسل جوان جامعه هستند.^{۱۳} به همین دلیل، ایشان بر ضرورت آگاهی‌بخشی، آموزش و تقویت هویت فرهنگی تأکید دارند و خواستار مدیریت هوشمندانه و هدایت فضای مجازی برای مقابله با این تهدیدات هستند. در نظریه جنگ نرم، دشمنان به جای استفاده از ابزارهای نظامی، از ابزارهای فرهنگی و رسانه‌ای استفاده می‌کنند تا از درون ساختارهای فکری و فرهنگی جوامع هدف را تضعیف کنند. مقام معظم رهبری بر این باورند که فضای مجازی، ابزار مهمی در اجرای جنگ نرم است و جامعه باید با بصیرت و آگاهی در مقابل این تهدیدات ایستادگی کند.^{۱۴}

۱۰ بیانات در سخنرانی تلویزیونی به مناسبت عید مبعث؛ ۹۹/۱۲/۲۱

۱۱ عیدی؛ ۸۸

۱۲ مصباح یزدی، ۹۴

۱۳ بیانات در ارتباط تصویری با مردم قم؛ ۱۴۰۰/۱۰/۱۹

۱۴ بیانات در سخنرانی تلویزیونی به مناسبت عید مبعث؛ ۹۹/۱۲/۲۱

تهاجم‌های فرهنگی فراهم کنند^{۴۴}. این اقدامات شامل ایجاد پلتفرم‌های ملی، شبکه‌های اجتماعی بومی و نظارت مستمر بر فضای دیجیتال است که می‌تواند به کاهش تهدیدات فرهنگی و تضعیف امنیت فرهنگی منجر شود.

فضای مجازی و نقش آن در تقویت یا تضعیف هویت فرهنگی

از دیدگاه مقام معظم رهبری، امنیت فرهنگی نه تنها به معنای حفاظت از فرهنگ در برابر تهدیدات بیرونی است، بلکه به معنای ترویج و تقویت ارزش‌ها و هویت فرهنگی کشور نیز می‌باشد. فضای مجازی می‌تواند به‌عنوان یک ابزار مؤثر در این زمینه عمل کند و در صورت مدیریت صحیح، می‌تواند هویت فرهنگی کشور را تقویت نماید. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای بر این نکته تأکید دارند که فضای مجازی به‌ویژه می‌تواند در تقویت آگاهی‌های دینی، اسلامی و ملی و در مقابله با تهاجم‌های فرهنگی دشمن مؤثر باشد^{۴۵}. ایشان همچنین تأکید دارند که باید فضای مجازی به‌عنوان یک ابزار «ارتباطی»، «آموزشی» و «فرهنگی» به کار گرفته شود. در این زمینه، رسانه‌ها و نهادهای فرهنگی باید در تولید محتواهای اسلامی و ایرانی هم‌افزایی بیشتری داشته باشند و با گسترش فرهنگ اسلامی در فضای مجازی، به حفظ و تقویت هویت فرهنگی ملت ایران کمک کنند.

در نهایت، می‌توان گفت که فضای مجازی با توجه به ویژگی‌ها و پتانسیل‌های خود می‌تواند هم به‌عنوان ابزاری برای تهدیدات فرهنگی و هم ابزاری برای تقویت امنیت فرهنگی عمل کند. از نظر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، برای بهره‌برداری صحیح از این فضا، نیاز به مدیریت هوشمندانه، سیاست‌گذاری دقیق و همکاری میان نهادهای دولتی و فرهنگی است. تنها در چنین شرایطی است که می‌توان از فضای مجازی به‌عنوان ابزاری مؤثر برای تحکیم امنیت فرهنگی استفاده کرد و تهدیدات فرهنگی را به فرصت‌های بزرگ تبدیل نمود.

تحکیم یا تضعیف امنیت فرهنگی در فضای مجازی از دیدگاه مقام معظم رهبری

مقام معظم رهبری در سخنان خود به تهدیدات و فرصت‌های فضای مجازی برای امنیت فرهنگی اشاره کرده‌اند. ایشان تأکید دارند که فضای مجازی می‌تواند به‌عنوان یک عرصه برای ترویج فرهنگ اسلامی و ملی عمل کند. در ایراستا، تولید محتوای دینی، علمی و فرهنگی، تولید فیلم‌ها و برنامه‌های آموزشی، و تقویت هویت اسلامی در فضای دیجیتال می‌تواند به افزایش آگاهی عمومی و ایجاد پایداری فرهنگی کمک کند^{۴۶}. از طرفی دیگر، فضای مجازی به‌ویژه در قالب شبکه‌های اجتماعی و اینترنت، می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای تبلیغات فرهنگی منفی و تهاجم فرهنگی استفاده شود. در این زمینه، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای به‌طور پیوسته بر لزوم مقابله با آثار منفی و

^{۴۴} در دیدار با اعضای دولت، ۹۹/۶/۲

^{۴۵} خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۳۵

^{۴۶} خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۲۴

برنامه‌ریزی‌های دشمن در این فضا تأکید دارند. ایشان معتقدند که اگر تدابیر مناسبی برای مقابله با تهدیدات فضای مجازی اتخاذ نشود، نسل‌های آینده در معرض خطر جدی از لحاظ فرهنگی و دینی قرار خواهند گرفت. به عنوان مثال ایشان در زمان انتصاب حجت‌الاسلام محمد قمی به ریاست سازمان تبلیغات اسلامی می‌فرمایند: «رسالت دیگر این سازمان [سازمان تبلیغات اسلامی] رصد و مقابله‌ی هوشمندانه با تهاجمات فکری و فرهنگی و تبلیغی و رسانه‌ای دشمنان دین و انقلاب و کشور است. دشمنانی که نه امروز بلکه از چند دهه‌ی پیش، هویت و شخصیت و باور و رفتار و سبک زندگی اسلامی-ایرانی مردم خصوصاً جوانان را هدف قرار داده و با شیوه‌ها و ابزارهای متکی به فناوری‌های ارتباطی و رسانه‌ای اعم از هنر و سینما و فضای مجازی و غیره، درصدد تهمی کردن انقلاب از عقبه‌ی دینی و ایمانی و مردمی آن می‌باشند»^{۴۷}. بنابراین، مدیریت فضای مجازی و استفاده از آن در راستای تقویت هویت اسلامی، تنها راهی است که می‌تواند به‌طور مؤثر در برابر تهدیدات مقابله کند و امنیت فرهنگی کشور را تحکیم نماید.

نتیجه‌گیری

نتیجه‌گیری این مقاله بر اساس بررسی نقش فضای مجازی در تحکیم یا تضعیف امنیت فرهنگی کشور از دیدگاه مقام معظم رهبری، به‌وضوح نشان می‌دهد که فضای مجازی به‌عنوان یک ابزار قدرتمند و چندوجهی، هم می‌تواند فرصتی بزرگ برای تقویت فرهنگ اسلامی و ملی باشد و هم تهدیداتی جدی برای امنیت فرهنگی کشور به‌وجود آورد. از دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، فضای مجازی ابزار دو لبه است که در صورت عدم مدیریت صحیح می‌تواند به تهاجم فرهنگی و تهدیدات علیه هویت ملی و دینی منجر شود. با این حال، ایشان بر این باورند که اگر فضای مجازی به‌درستی مدیریت و هدایت شود، می‌تواند برای انتقال پیام‌های دینی و فرهنگی، تقویت هویت ملی و مقابله با تهدیدات فرهنگی دشمن به‌طور مؤثر مورد استفاده قرار گیرد.

پیشنهادهای

مدیریت مؤثر فضای مجازی:

^{۴۷} انتصاب حجت‌الاسلام محمد قمی به ریاست سازمان تبلیغات اسلامی؛ ۹۷/۵/۲۸

یکی از پیشنهادات اساسی این است که نهادهای مسئول باید سیاست‌ها و برنامه‌های دقیقی برای نظارت و مدیریت فضای مجازی تدوین کنند. در این راستا، باید از ظرفیت‌های موجود برای تولید محتوای سالم و اسلامی بهره‌برداری کرد و از انتشار محتوای ضدفرهنگی و ضداسلامی جلوگیری نمود. در این زمینه، پیشنهاد می‌شود که دولت و نهادهای فرهنگی مانند وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان تبلیغات اسلامی، و صدا و سیما، برنامه‌های مشترک و هم‌افزایی برای تولید و انتشار محتوای فرهنگی مناسب در فضای مجازی ایجاد کنند.

افزایش سواد رسانه‌ای در جامعه:

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای همواره بر لزوم افزایش سواد رسانه‌ای در بین مردم به‌ویژه نسل جوان تأکید دارند. این امر می‌تواند به آگاهی مردم از تهدیدات فضای مجازی کمک کرده و آنان را قادر سازد تا در برابر محتوای منفی و تهاجم‌های فرهنگی واکنش‌های مناسب نشان دهند. در این راستا، آموزش مهارت‌های استفاده از فضای مجازی، آشنایی با اصول حفاظت از هویت فرهنگی و دینی، و افزایش توانایی در تشخیص محتوای سالم از مضر، باید به‌عنوان یک اولویت در نظام آموزشی کشور قرار گیرد.

توسعه پلتفرم‌های بومی:

یکی دیگر از پیشنهادات مهم، توسعه و تقویت پلتفرم‌های بومی فضای مجازی است که به‌طور خاص بر مبنای فرهنگ و ارزش‌های اسلامی طراحی شده‌اند. با ایجاد شبکه‌های اجتماعی و اپلیکیشن‌های بومی، می‌توان به‌طور مؤثری بر محتوای فرهنگی و دینی نظارت داشت و آن را در اختیار جامعه قرار داد. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای همواره بر لزوم حمایت از پلتفرم‌های بومی و ایجاد فضای مجازی اسلامی تأکید داشته‌اند.

تقویت هم‌افزایی نهادهای فرهنگی و رسانه‌ای:

نهادهای فرهنگی و رسانه‌ای باید در مقابله با تهدیدات فضای مجازی به‌طور هماهنگ عمل کنند. به‌ویژه باید برنامه‌های مشترک و منسجمی برای مقابله با تهاجم‌های فرهنگی دشمن در این فضا ایجاد کنند. این همکاری‌ها می‌تواند شامل برنامه‌های آموزشی، تبلیغی و تولید محتوای دیجیتال مبتنی بر ارزش‌های اسلامی و ایرانی باشد. علاوه بر این، باید از توانمندی‌های نیروهای متخصص در زمینه فناوری اطلاعات و تولید محتوا بهره گرفت تا فضای مجازی به‌عنوان یک ابزار برای تقویت امنیت فرهنگی تبدیل شود.

مشارکت فعال مردم در مدیریت فضای مجازی:

در نهایت، مشارکت فعال مردم در ایجاد و مدیریت فضای مجازی امری ضروری است. جامعه باید از طریق مشارکت در فعالیت‌های فرهنگی و تولید محتوای دیجیتال سالم، در برابر تهدیدات فرهنگی ایستادگی کند. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در سخنان خود بر اهمیت آگاهی‌بخشی و فرهنگ‌سازی در سطح جامعه تأکید دارند تا مردم خود به‌عنوان یک نیرو در مقابله با تهاجم‌های فرهنگی دشمن عمل کنند.

فضای مجازی به‌عنوان یک ابزار مهم و گسترده می‌تواند نقش کلیدی در تقویت یا تضعیف امنیت فرهنگی ایفا کند. با مدیریت صحیح، تولید محتوای مناسب، و افزایش آگاهی‌های عمومی، می‌توان از ظرفیت‌های فضای مجازی به‌عنوان ابزاری برای تقویت هویت اسلامی و ملی استفاده کرد و تهدیدات فرهنگی را به فرصتی برای پیشرفت و توسعه فرهنگ اسلامی تبدیل کرد. بنابراین، برای رسیدن به این هدف، همکاری و هماهنگی نهادهای دولتی، فرهنگی و آموزشی، و همچنین مشارکت فعال مردم در مدیریت فضای مجازی، امری ضروری و حیاتی است.

منابع

- قدسی، امیر. (۱۳۹۲). تاثیر فضای مجازی بر امنیت ملی ج. ا. ایران و ارائه راهبرد (با تاکید بر ایفای نقش سرمایه اجتماعی). دفاعی، ۱۱(۴۴)، ۱۴۹-۱۸۶.
- نصیری، مریم، زهرا ذاکری، شهروز دربندی. (۱۴۰۲). کتاب بررسی چالش های استفاده از فضای مجازی. تهران: انتشارات کلیدپژوه.
- رضاپور، دانیال و اسکندری نسب، علی. (۱۳۹۹). امنیت فرهنگی از دیدگاه مقام معظم رهبری. کمیسیون تخصصی علوم سیاسی اسلامی.
- فیروزآبادی (۱۳۹۱)، سیدحسن، برداشتی از اندیشه دفاعی حضرت امام خامنه‌ای (مدظله العالی) در حاکمیت ج. ا.، تهران، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.
- عبدی، حسین. (۱۳۸۸). جنگ نرم ۲۹. تهران: نشر معارف.
- مصباح یزدی. (۱۳۹۴). تهاجم فرهنگی ۶۶. قم: موسسه امام خمینی.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۷). دغدغه‌های فرهنگی. تهران: انتشارات صهبا
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۹). بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- قاسمی، مرضیه و احمدی، مهدی. (۱۳۹۵). فضای مجازی؛ فرصت ها و چالش های هویت دینی در بین جوانان ایرانی، ره آورد نور، شماره ۵۶، صص ۲۸-۴۱.
- منتظر قائم، مهدی. (۹۲). امنیت در فضای مجازی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- جعفری نویمی پور، نیما و زارعی، بتول. (۱۳۹۵). ترویج سبک زندگی ایرانی و اسلامی با استفاده از ظرفیت شبکه‌های مجازی و اجتماعی، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات اخلاق کاربردی.
- سایت تابناک